

TEFSİR TARİHİNİN BÜYÜK SİMASI : İMAM-I MÜCÂHİD

Doç. Dr. Orhan KARMIŞ (*)

Ashabı takip eden Tâbiûn neslinin özellikle tefsir sahasındaki en unutulmaz isimlerinden biri, hiç şüphe yok ki, İmam-ı Mücâhid'dir.

Ebul Haccac Mücâhid İbnu Cebr, hicretin yirmibirinci yılında Mekke'de doğmuş, 104. yılında yine orada secde halindeyken vefat etmiştir. (1)

Mücâhid, Hz. Aişe, Ebu Hureyre, Ümmü Hâni, İbnu Ömer ve İbnu Abbas'tan hadis dinlemiş ve rivayette bulunmuştur. Kaynaklar O'nun İbnu Abbas'a Kur'an-ı Kerim'i üç defa arz ettiğini, her arzında ayetlerin nüzül sebeplerine, mana ve mefhumlarına dair sualler sorduğunu haber vermektedir. (2) İbnu Sa'd ve İbnu Hibban O'nun sika, müttaki alim ve fakih olduğunu bildirmiş (3) Nevevî ve Zehebî ve İbnu Hacer onun, imametinde bütün ümmetin ittifak ettiği büyük bir şahsiyet olduğunu ifade etmişlerdir. (4)

İbnu Nedim, Mücâhid'in İbnu Abbas'tan Kur'an-ı Kerim tefsirine dair bir kitap rivayet ettiğini bildirmekte (5), Davûdî (Vefatı : 945 h.) de bu ifadeyi teyid eder, mahiyetteki beyanıyla aynı görüşe iştirak etmektedir. (6) İbnu Cerir et-Taberî'nin İbnu Ebî Muleyke (Vefatı : 117 h.) (7) den naklettiği «*Mücahid'i beraberinde yazı edevatı olduğu halde İbnu Abbas'tan Kur'an tefsirine dair sorarken gördüm. İbnu Abbas kendisine söylediklerini yazmasını emretmiş, o da Kur'an-ı Kerim'in tamamını soruncaya*

(*) Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

(1) İbnu Sa'd. et-Tabakât-ül-Kübrâ V/467 Beyrut 1957. Zirikli El-A'lâm: VI/161.

(2) Taberî I/90 (yeni), Hilye III/280, Sıfatu-s-Safve II/117, Tezkire I/102.

(3) Tezhîb : X/44.

(4) Nevevî Tehzîb-ul Esmâ ve-l-Lûgat I. Ks. I/83 Mısır Müniriyye tab'ı. Tezhîb aynı yer.

(5) İbnu Nedim Fihrist : 35 (Flugel neşri).

(6) Dâvûdî. Tabakât-ul'Müfessirin I/233 Kahire 1972.

(7) Hal tercemesi için bkz. Tezkire I/101.

kadar devam etmiştir.» (8) meâlindeki haber İbnu Nedim, Dâvûdî, ve benzerlerinin az önce zikri geçen beyanlarını tekid eder mahiyettedir. Mücâhid İbnu Cibr'in İbnu Abbas'tan kitabet yoluyla ahz ettiği bu tefsirin Kânuş sahlî Ebu Tahir Firuzâbâdî (729-816 h./1329-1414 m.)'nin cem' ettiği tefsirle alâkası olmadığı muhakkaktır. «*Tenvîr-ul-Mikbas Min-Tefsiri İbni Abbas*» adıyla Mısır'da mükereren tab olunan bu tefsirde rivayetlerin hemen hepsi Süddî-i Sağîr'in naklettiği haberlere dayanmaktadır. (9).

Bilindiği gibi Kelbî (Muhammed İbnu-s-Sâib) olsun, Süddî-i Sağîr (Muhammed İbnu Mervân) olsun rivayet ve senet yönünden muteber ve mev-sûk sayılmamaktadır. Hatta Kelbî, teşeyyü'menfaatine vaz'etmek ve yalan söylemekle tanınmıştır (10) Süddî Sağîr ise; Ebu Hâtim, Buhârî, İbnu Hibbân gibi otoritelerce «*metrûk-ul'hadis*», bazılarınca da kezzap (yalancı) olarak tanıtılmıştır. (11) Carl Brockelmann ve Prof. Dr. M. Fuad Sezgin'in daha ziyade mahtûtât (yazma eserler) üzerinde yaptıkları tesbit araştırmaları müstakillen ne İkrime'ye ne de Mücâhid'e ait yazma bir eserin mevcudiyetini ortaya koyabilmiştir. İslâm kültür hazinelerinin zaman zaman uğradığı suikast ve tecavüzlerden birinde bugün tefsir çalışmaları alanında büyük önem ve değeri olacak bu kabil eserlerin imha edilmiş bulunması çok muhtemeldir. M.S. 1258 yılında İlhanlı Devleti'nin Hâkânı Hülâgû'nun (1217-1265 m.) Bağdad'ı işgal ederek Abbasi Hilâfetine son verdiği sırada binlerce müslümanla birlikte kütüphaneler dolusu eserleri imha ettiği tarihi bir gerçektir (*). Tek nüshası bulunan nice (Unique) eser, bu ve benzeri yağma ve tahripler sırasında heba olup gitmiştir. Tabii afet ve yangınlarla elden çıkanlar da göz önüne alınacak olursa kültür kaybımızın hiç de küçümsenmeyecek ölçüde olduğu anlaşılacaktır.

Mücâhid ve dengi alimlerin çok sayıda ilim talibiyle mülâkat ve mübahesede bulunması, onların ilim ve irfan miraslarının çeşitli mıntikalara yayılmasına yol açtığından, sözünü ettiğimiz kültür kayıplarının zararlı tefsirleri bir dereceye kadar giderilebilmektedir. Bugün Mücâhid İbnu Cibr'e ait çeşitli kaynaklarda dağınık olarak rastladığımız rivayet ve haberleri biraraya toplamaya çalışsak, ortaya önemli bir miktarın çıkacağından şüphe edilmemelidir. Nitekim 1976 yılında Katar'da sekizyüz sayfadan faz-

(8) Taberi I/90. İbnu Kesir Tefsiri : 1/10.

(9) M. H. Zehebîet-Tefsir ve-l'Müfessirûn : 1/82.

(10) İbnu Hacer. Tehzib-ut-Tehzib : IX/179.

(11) A.g.e. IX/437.

(*) İbnu Kesir el-Bidâye ve'n-Nihâye : XIII/200-204, Prof. Dr. Osman Turan. Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti Sayfa 413-414. İstanbul 1969.

la bir hacimle tab'edilen «*Tefsiru Mücâhid*» isimli eser, Mücâhid'e isnat olunan rivayetlerin büyük bir kitap muhtevasında olduğunu ortaya koymuştur. Süfyân-ı Sevri belki de bunun için «*Mücâhid'den sana tefsir olarak ne gelirse kâfidir*» (12) demiş, gerek kemiyet, gerekse keyfiyet yönünden tefsir sahasında Mücâhid'in işgal ettiği mühim mertebeye işaret etmiştir.

Mücâhid'in Abdullah İbnu Ömer'in dahi takdirini mucip olan hafıza kuvveti (13) yanında çok cevval bir muhakeme gücüne de sahip olması, O'nun içtihad ve istinbat konusunda akranlarına üstünlük sağlamasına yardım etmiş, Tâbiûn arasında akıl ve re'ye dayanan tefsirin öncülerinden olmasına yol açmıştır. Onun bu aklı yönü, bilâhare kendisinden çok nakilde bulunan bazı müfessirlerce -nadir de olsa- tenkide uğramıştır. Bazı ayet-i kerîmelerin tefsiri sadedinde ortaya koyduğu görüşlerin, -cumhûrun kanaat ve anlayışına aykırılığı yüzünden- reaksiyonla karşılanacağı tabii idi. İbnu Cerir et-Taberî, Mücâhid kaynaklı tefsir rivayetlerine en fazla itibar edenlerden olduğu halde Mücâhid'in el-Bakara sûresinin 65. ayetinin tefsiri sadedinde söylediklerine itiraz etmekte «... onlara aşağılık maymunlar olunuz» (14) ifadesinden «*bu ilâhi cezaya müstehak olan kimşelerin maddeten ve bedenlen değil de ruhen maymunlaştıklarını söylemek, Kur'an-ı Kerim delâletinin zâhirine muhaliftir*» demektedir (15). Bu hususta diğer bazı müfessirlerin de Taberî'ye muvâzî hareket ettikleri müşahade olunmaktadır (16). Bazı mevzûlarda tenkide uğramasına rağmen yine de müfessirlerin başta gelenlerinden olma haysiyetinden bir şey kaybetmeyen Mücâhid, bilhassa dirâyet tefsirine ilk ciddî başlangıcı yapanlardan sayılmalıdır. Ondaki dirâyetle hareket anlayışını rivayetten kopmuş başıboş ve sorumsuz bir akîf serbestî mânâsında anlamamalıdır. Çünkü o, sahabenin hazırladığı ilim vasatında olgunlaşmış, söylediklerini belli esaslara dayandırma mes'uliyetini idrâk etmiş bir şahsiyettir.

(12) Taberî I/91 (yeni).

(13) Mizân-ül İ'tidâl : III/440.

(14) El-Bakare Sûresi : 65

(15) Taberî Tefsiri : I/253.

(16) Zâd-ul-Mesîr : I/95. Kurtubî : I/443. İbnu Kesir : I/105. Zemahşerî, Keşşâf : I/218. Bu müfessirlerden İbnu'l-Cevzi, Mücâhid'in görüşüne karşı çıkmakta, diğerlerini benimsememekle beraber herhangi bir tenkide de bulunmamaktadırlar. Sadece Kurtubî «Bu görüşe Mücâhid'in dışında hiçbir müfessirde rastlamadım» demektedir.

MÜCÂHİD TEFSİRİNDEN ÖRNEKLER :

وتبتل اليه تبتلا¹⁷ قال : اخلص له اخلاصاً¹⁸

وشيا بك فطهر¹⁹ قال وعملك فاصح²⁰ والذي جاء بالصدق وصدق به²¹

قال : هم الذين يحيئون بالقرآن يقولون هذا الذي قد عطيتمونا قد اتبعنا ما فيه²²
ولا تنس نصيبك من الدنيا²³

قال : حذ من دنياك لاخرتك ان تعمل فيها بطاعتك²⁴

عن الاعمش قال سمعت مجاهدا يقول ، القلب بمنزلة الكف فإذا
اذنب الرجل ذنبا انقبض اصبع حتى تنقبض اصابعه كلها اصبعا اصبعا
قال ثم يطبع عليه²⁵

يروزان ذلك الران قال الله تعالى : كلا بل ران على قلوبهم ما كانوا يكسبون²⁶

ينبؤا الانسان يومئذ بما قدم واخر²⁷ قال : باول عمله واخره²⁸

اذا فرغت فانصب والى ربك فارغب²⁹

قال : اذا فرغت من امر الدنيا فقمتم الى الصلاة فاجعل رغبتك اليه

نيتك له³⁰

يا ايها النفس المظمنة³¹

(17) el-Müzemmil sûresi : 8.

(18) Hilje-t-ül Evliyâ : II/282.

(19) el-Müdesir sûresi : 4.

(20) A.g.e. aynı yer.

(21) Zümer sûresi : 33.

(22) A.g.e. aynı yer.

(23) el-Kasas sûresi : 77.

(24) A.g.e. aynı yer.

(25) A.g.e. aynı yer.

(26) el-Mutaffifin sûresi : 14.

(27) el-Kiyame sûresi : 13.

(28) A.g.e. III/283.

(29) el-İnşirâh sûresi : 7-8.

(30) A.g.e. aynı yer.

(31) el-Fecr sûresi : 27.

قال : النفس التي ايقنت ان الله عز وجل ربها وطربت جاستاً لامره
واطاعته .³²

بقية الله خير لكم³³ قال طاعة الله³⁴ وفي اموالهم حق للسائل³⁵
قال سوى الزكاة³⁶ بينهما برزح لا يبغيان³⁷

قال : بينهما حاجز من الله تعالى لا يبغي احد هما على اخر لا يبغي المالم
على العذب ولا العذب على المالم .³⁸

قال انى وهن العظيم منى³⁹ قال تنكى ذهاب اضراسه⁴⁰
ولا تتبعوا السبل فتفرق بكم عن سبيله⁴¹

قال البدع التبهات⁴² واسبغ عليكم نعمه ظاهرة وباطنة⁴³

قال : اما الظاهرة فالاسلام والرزق واما الباطنة فما ستر من العيوب
والذنوب .⁴⁴

Ebu Nuaym el-İsfehânî-nin Hilyetü'l-Evliyâ isimli kitabından derlediğimiz bu örneklerin hepsi; mezkûr kaynağa, rivayet silsilesi gösterilmek suretiyle alınmıştır. Nitekim, çeşitli tefsirlerle yaptığımız karşılaştırmalarda yukarıya aldığımız tefsir haberlerinin hemen hepsini aynı ibarelerle veya çok küçük ve önemsiz değişikliklerle görme imkanını bulmuş olduk. Bu mukayese ve mukabelede Muhyissünne el-Bagavî, Ebul-Ferec İbnu'l-Cevzî, Kurtubî ve İbnu Kesîr gibi müfessirleri esas almamız, onların rivayete

(32) A.g.e. aynı yer.

(33) Hûd sûresi : 86.

(34) A.g.e. III/290.

(35) ez-Zâriyet sûresi : 19

(36) A.g.e. aynı yer.

(37) er-Rahmân sûresi : 20.

(38) A.g.e. aynı yer.

(39) Meryem sûresi : 4

(40) A.g.e. III/291.

(41) el-Enâm sûresi : 153.

(42) A.g.e. III/292.

(43) Lokman sûresi : 20.

(44) A.g.e. III/294.

geniş yer vermeleri sebebiyledir. Çeşitli ayetlerin tefsirine dair ortaya atılan nokta-i nazarların kimlere ait olduklarına işaret etmeleri, bu konuda bizim için ayrı bir kolaylık oldu. Gerçi, İbnu Kesir'in dışındakiler senet zikretmiyorsa da elimizdeki senetli haberlerin, adı geçen tefsirlerin hepsiyle tetabuk halinde oluşu, sıhhat ve geçerlilik açısından ayrı bir itimat sebebi teşkil etmiştir.

Misallerden bazılarını, numaralarını zikretmek suretiyle ele aldığımız zaman Mücâhid'in tefsir mevzuundaki bu beyanlarının büyük ölçüde umumun kabulüne mazhar olabilecek cinsten olduğunu görürüz.

Birinci örnekteki ayeti, Mücâhid «O'na (Allah'a) tam bir ihlâs ile yönel» veya diğer bir varyantta «İbadeti sırf O'nun için yap» şeklinde tefsir etmiştir ki, bu görüş selef ve halef farkı olmaksızın hemen hemen bütün müfessirlerce benimsenmiştir. (45)

İkinci örnekteki ayette «Amelini ıslah et!» tarzında bir tefsir ve tevcihle karşılaşılıyor. İbnü'l-Cevzî ve Kurtubî âyetteki «Siyabek» kelimesi için tam sekiz ayrı mana nakletmişlerdir. Kurtubî bu sekiz ayrı vecih içinden önceliği Mücâhid'inkine tanımıştır. Bu sekiz vecih, şöyle sıralanıyor: Amel, kalp, nefis, cisim, ehil, halk, din ve libas (46). Görülüyorki arap dilinde «Sevb» kelimesinin cem'i olan «Siyab» gelimesi, meşhur ve müteâref manası olan «elbise» (47) anlamından ne kadar farklı anlam ve kavramlar için kullanılmış bulunuyor. Fakat arap dilinde bu ayrı kullanışların da çeşitli misallerini bulmak imkânsız değildir. (48)

Beşinci örnekteki âyet-i kerîmede zikri geçen ران fiilinin mânâsını izah sadedinde Mücâhid'in verdiği misal son derece câlib-i dikkattir. Her ne kadar onun açıklaması, bu konuda diğer tefsir kitaplarında rastladığımız izahlara mahiyet itibariyle benzemekte ise de, şekil yönünden nev'i-şahsına münhasır bir özellik taşımaktadır. Mücâhid, burada kalbi, avuç ayasına benzetiyor, «Kişinin işlediği her günah, parmaklardan birisinin avuç içine kapanmasına benzer şekilde tadrîcen kalbin üzerini kapatır. Bütün parmaklar, avuç içine yumulduğu zaman, avuç ayasının dışarıyla olan teması nasıl kesilirse, ma'siyetler de kalbin hakikat ve ilâhî rahmetle olan ilgisini öylece perdelemiş olur.» İşte bu hâle «rayn» denilir

(45) Bagavî. Meâlimut-Tenzil : IV/934. İbnu'l-Cevzî. Zâd-ul-Mesîr VIII/392. İbnu Kesîr IV/437, Kurtubî. XIX/44.

(46) Bagavî. A.g.e. IV/936. İbnu'l-Cevzî A.g.e. VIII/400. Kurtubî : XIX/63. İbnu Kesîr : IV/441.

(47) İbnu Manzûr. Lisânu'l-Arab I/238 Bulak Tab'ı.

(48) A.g.e. I/239 v.d.

diyor. Bu benzetişteki manevî ve psikolojik sıkıntıyı remzeden ince nükte, gerçekten çok düşündürücüdür. Günahların insan gönlünde hâsıl ettiği huzursuzluk ve sıkıntı halinin, parmakların sıkılığı ve yumuluşuyla olan bağlantı ve münâsebeti, ihâtalı düşünce ve edebî inceliğin güzel bir örneği olarak kabul edilebilir. (49)

Altıncı örnekte de Mücâhid İbnu Cebr'in halefleri tarafından tamamen paylaşılan bir görüşe sahip bulunduğunu görüyoruz. «*Kişinin takdîm ve te'hîr ettiği şeyin*» amellerinin ilki ve sonu, başlangıcı ve nihâyetinden ibâret olduğunu söylerken bu veciz tefsirinde şumullü bir beşerî mes'ûliyeti ihtar etmiş görünmektedir. İmâm-ı Mücâhid'in görüşüyle birlikte dermeyân olunan tefsir ve anlayışların herbirinde değişik nokta-i nazarlar düşünülebilir. «*Eskisi ve yenisi*», «*İlk kötü iş ile son iyi iş*» gibi îzahlar, âyet-i kerîmeyi değişik açılardan hareketle aynı sonucu hatırlatacak bir anlatış çerçevesi içinde tefsir etmektedir (50).

Yedinci örnekteki âyet-i kerîmede de müfessirlerce değişik görüşler belirtilmiştir. Bu durum, âyet-i kerîmedeki îcaz (kısaca ve özlü anlatış)ın tabii bir sonucu olmak gerektir. Görüldüğü gibi فرغت fiilinin gayri sarîh mef'ulü bihî zikredilmemiştir. Fâriğ kalmak, bir şeyden el çekmek, bir müddet için ilgisini kesmek manalarına gelen فرغ fiili, neden, hangi şeyden» sorularına cevap olacak bir mef'ulü bih gayri sariha (dolaylı tümlece) ihtiyaç gösterdiğinden burada sünnetten veya Sahabî kavlinde herhangi bir rivayete rastlanmamışsa siyak-sibak veya daha başka karînelere baş vurulmasından daha tabii bir yol düşünülemez. Mamafih burada Sahabî olan İbnu Abbas ve İbnu Mes'ûd'a isnâd olunan haberler de mevcuttur. İbnu Abbas kavlinin dışında başka vecihlere de yer verilmesi, esasta bir mübâyenet bulunmamasına bağlanabileceği gibi İbnu Abbas'tan intikal eden başka varyantlara dayanmasıyla de izah edilebilir.

Ebu'l-Ferec İbnu'l Cevzî واذا فرغت فانصب âyetinin tefsiriyle ilgili olarak beş ayrı vecih zikretmektedir :

a. Farz namazlarını edadan sonra gece namazlarına da ihtimam göster. (Bu görüş Abdullah İbnu Mes'ud'undur.)

(49) Karşılaştırmak için bkz. İbnu'l-Cevzî IX/56. İbnu Kesîr IV/485.

(50) Bagavî a.g.e. IV/941. İbnu'l-Cevzî a.g.e. VIII/420. Kurtubî : XIX/98. İbnu Kesîr : IV/448.

b. Namazı bitirdikten sonra dua ve niyaza koyul. (Bu görüş İbnu Abbas, Dahhak ve Mukatil'e aittir.)

c. Dünya işlerinden fariğ olduğun zaman ahiretle ilgili amellere yönel. (Mücâhid'e ait olan bu görüşün biraz farklı bir şeklini yedinci örnekte göstermiştik. Oradaki misâlde Mücâhid meâlen «*Dünya işlerinden sıyrılıp da namaza durduğun zaman bütün rağbet ve arzularını Allah'a yönelt, niyyetini de sırf O'na tahsis et*» demiştir.)

d. Namazda «*Ettehiyyâtü*»yü okuduktan sonra dünya ve ahiretin için dua et. (Belki de bununla

ربنا اتنا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة

ayetinin dua olarak okunması kastedilmiştir.) (Bu görüş Şa'bî ve Zührî'den rivayet olunmuştur.)

e. Bedeni sıhate sahip olduğun zaman sağlığını ibadet yönünde kullan. (Bu vechi de Ali İbnu Ebî Talhâ zikretmiştir.) (51)

Mücâhid'in «c» bendinde gösterilen tefsirine Hasen-el-Basri ve Cüneyd-el-Bağdâdî'nin de kâil oldukları söylenir. (52) Ayrıca Zeccâcın da Mücâhid'in görüşünü aynen paylaştığını görüyoruz. (53)

Dokuzuncu örnekteki âyette geçen بقیة kelimesinin Mücâhid tarafından طاعة ile tefsir edildiğini biliyoruz. Bir evvelki örnekte olduğu gibi burada da çeşitli görüşlerle karşılaşılıyor. İbnu'l Cevzi

بقیة kelimesinin tefsiri sadedinde kaynaklarıyla birlikte sekiz vechi kaydeder. (54) Kurtubî'nin naklettikleri de hemen hemen İbnu'l Cevzi'ninkilerin aynıdır (55).

a. بقیة الله خير لكم (56) «Ölçü ve tartıyı hakkıyla ifâ edip, helalinden kazandıklarından Allah'ın ihsan edeceği bereket, terazi hilesiy-

(51) Bagavî A.g.e. IV/977, İbnu'l-Cevzi A.g.e. IX/167, Kurtubî : XX/109, İbnu Kesîr : IV/526.

(52) Kurtubî. Aynı yer

(53) İbnu'l-Cevzi, A.g.e. aynı yer.

(54) Zâdü'l-Mesîr IV/148-149.

(55) Kurtubî : IX/86.

(56) Hûd sûresi : 86.

(57) Ferrâ. Meâni'l-Kur'ân : II/25. Mısır Muhammed Ali Neccar tahkiki ile

le elde edeceğiniz gayri meşrû kazançtan çok daha hayırlıdır.» (Bu tefsir İbnu Abbas)ındır. Aynı tefsiri Ferra (vef. : 207 h.) ve (57) Taberî de benimsemiştir. (58).

b. Allah'ın rızık sizin için daha hayırlıdır. (Bu tefsir de İbnu Abbas'tan rivayet olunmuş, Süfyân-ı Sevrî de aynı görüşe iştirak etmiştir.)

c. Allah'a itaat sizin için daha hayırlıdır. (Mücâhid ve Zeccâc'ın görüşü.)

d. Allah tarafından ihsan edilecek nasibiniz. (Katâde'nin görüşü.)

e. İlâhi rahmet... (İbnu Zeyd kavli).

f. İlâhi vasiyet (nasihat... Rebî'nin tefsiri).

g. Allah'ın size ahirette vereceği sevap... (Mukatil'in gör.)

h. İlâhi murakabe, sizin için daha hayırlıdır. (Bu tefsiri de Ferra nakletmiştir. Esasında Ferra'nın benimsediği görüş «a» maddesindeki İbnu Abbas'a ait olan görüştür. Bu son vechi O, **يقال** kaydıyla zikretmiştir. (59). Bilindiği gibi **يقال** ve **قيل** » kayıtlarıyla bildirilen görüşler, hiçbir zaman esas olarak kabil edilmez.)

Onuncu örnekte «*Onların mallarında isteyen ve mahrum (iyet içinde olup da iffet ve vakarından dolayı istemeyen) kimselerin hakkı vardır*» meâlindeki âyette zikri geçen «*hak*»kın, zekâtın dışındaki bir hak olduğuna işaret edilmektedir. Nitekim İbnu Abbas'tan rivayet olunan bir haber de aynı görüşü te'yid etmektedir. (60)

Onikinci örnekte Hz. Zekeriya (A.S.)nın, Allah'a münacaat ve yakarışına «*kemiklerim de za'fa uğradı*» ifadesini hikâye eden ayetteki **عظم** kelimesiyle **الاضراس** (azı dişlerin) kastedildiği bildirilmektedir. İbnu'l Cevzî, Katâde'nin de aynı görüşte olduğunu kaydetmiştir (61).

Ondördüncü örnekteki ayette sözü geçen «*zahiri ve batînî ni'metlerin*» nelerden ibaret olduğu tefsir mahiyetinde bildirilenler, İbnu Abbas'

(58) Taberî : XV/447 (yeni)

(59) Ferra A.g.e. Aynı yer.

(60) İbnu'l-Cevzî A.g.e. : VIII/32.

(61) A.g.e. : V/207.

tan da mevkûf haber olarak vârid olmuştur. (62). Ayrıca «zâhir; sıhhat ve beden selâmeti; bâtın, akıl ve marifettir» denilmiş, Muhâsibî de : «zâhir, dünya nîmetleri; bâtın ahiretteki ecir ve ihsanlardır» demiştir (63). Mücâhid'in daha ziyade sünnette vârid olan tefsire dayalı : «zâhir, müslümanlık ve rızık; bâtın ise ayıp ve günahlarından setrolunan şeylerdir» tarzındaki tefsirinin diğer görüş ve tevcihlerden pek fazla değişik bir tarafı olmadığı meydandadır..

Yukarıdaki ondört örnekten dokuzu üzerinde yaptığımız karşılaştırmalar, dirayet ve re'y tarafı ağır bastığı söylenen (64) Mücâhid'in haddi zâtında müfessirlerin büyük çoğunluğunca benimsenen bir tefsir anlayışı içinde bulunduğunu kısmen de olsa ortaya çıkarmaktadır. Bununla şunu demek istiyoruz ki, Mücâhid'in dirayet yoluna da imkân tanıyan tefsir anlayışı, cumhûrun reaksiyonunu gerektirecek aşırılığa kaçmamıştır. Bu örnekler ve karşılaştırmalar, Mücâhid'in tefsirdeki usûl ve metoduna dair fikir verdiği gibi bilhassa Tabii'lerden başlayarak belli ölçüler dahilinde dirayet tefsirinin hissedilir bir inkişâf vetiresi içine girdiğini de göstermektedir. Bu durum, Kur'an-ı Kerim'deki uslûb ve ifade özelliklerinin tabii bir sonucu olduğu kadar rivayet tefsirinin Kur'an-ı Kerim'in tamamına şâmil olmamasının da kaçınılmaz neticesidir.

Mücâhid İbnu Cebr'in tefsirdeki metodu hakkında tam ve kesin bir kanaat izhâr edilebilmesi şüphesiz ancak Kur'an'ın tamamını tefsir eden ve O'na nisbeti sahih olan bir tefsir kitabını mütalaâ ve tetkik ile mümkün olabilirdi. Yukarıda zikrettiğimiz Katar baskılı «Tefsîru Mücâhid» ve elde mevcut sahîh senetli tefsir haberlerinden Mücâhid'e ait olanları belli bir fikir sahibi olmaya kifayet edecek şekildedir. Ayrıca, böylece kendisinden sonraki nesillere kaynaklık etmiş bu mühim şahsiyetin daha geniş bir perspektif içinde değerlendirilmesi mümkün olacak, indî ve peşin hükümlerle yanlış sonuçlara varılması da önlenecektir.

(62) A.g.e. : VI/324.

(63) Kurtubi : XIV/73.

(64) Goldziher Mezâhibu't-Tefsiri'l-İslâmî : 129 v.d. Kahire 1955, (Dr. Abdülhalim en-Neccar ter.)